

Türkiye işçi sınıfının değişen yapısı

Kurtar Tanyılmaz¹

1- Giriş

Başbakan Erdoğan Sosyal Güvenlik Tasarısına getirilen eleştiriler karşısında “piyasaları rahatsız etmeyin”, (...) ben de emekçiyim, ben de damdan düşenim. Ben bir işçi emeklisiyim. Hiçbir zaman bu ülke için değer üreten kimseye bizler fildişi kulelerden bakmayız”² dedikten bir ay sonra işçilerin 1 Mayıs’ı Taksim’de kutlama ısrarı karşısında “ayaklar başları yönetmeye kalkarsa.....” diyerek ege-men sınıfın işçi sınıfına yönelik gerçek hissiyatını açıkça ifade etti. Burjuvazinin, sosyologları aracılığıyla yıllardır işlemeye çalıştığı “sınıfsız toplum” ve işçi sınıfını görünmez kılma çabaları işçi sınıfı ile burjuvazinin çatışmak zorunda olduğu böylesi tarihi dönemlerde iyice sırtıyor. 14 Mart’ta, 1 Mayıs’ta Türkiye toplumu bu ülkede işçi sınıfının varlığını tekrar hatırlamak zorunda kaldı. Oysa 80’lerden bu yana burjuvazinin o ya da bu tarafının organik aydınları ne çaba sarf etmişlerdi. İşçi sınıfı zaten yok ya da henüz oluşmadı diyenler mi, işçi sınıfını mavi ya-

1 Yazıya ilişkin önerileri ve bazı verilere ulaşmamda gösterdiği katkılardan dolayı bu konularda yıllardır titiz araştırmalar yapan arkadaşım Erhan Bilgin’e teşekkür ederim. Yazıda kullanılan verilerin/tablolara kaynağını tek tek belirtmedim. Başka bir referans verilmedikçe, söz konusu verilerin kaynağının başta DİE Çalışma İstatistikleri; ÇSGB Çalışma Hayatı İstatistikleri; TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları ve SSK verileri olmak üzere yazının sonunda yer alan eserler olduğunu, bu nedenle bu eserlerin sahiplerine ve verileri derleyenlere teşekkür borçlu olduğumu da belirtmek isterim. Elbette yorumların bütün sorumluluğu bana aittir.

2 *Milliyet*, 12.3.2008.

kalı erkek işçilerle özdeşleştirip, ortadan kalktı diyenler mi, işçi sınıfı orta sınıfa dönüştü diyenler mi³.

Aralarındaki bütün farklılıklara rağmen işçi sınıfını görmezden gelenlerin paylaştıkları ortak nokta şudur: Bu tür yaklaşımlar çeşitli toplumsal kesimlerin tüketim standartlarından, özellikle de gelir ve mesleki statüden, gerek piyasaya gerekse de politik süreçlere katılabilme kapasitesinden, bu süreçlerdeki öznel konumlarından hareket etmektedirler. Farklı kimliklere, yaşam tarzlarına ve statülere dayalı *yurttaşlık*, farklı gelir düzeylerine dayalı *zenginlik ve yoksulluk*, piyasalarda söz sahibi olabilmeye dayalı *girişimcilik* ve yönetim erkine sahip olabilmeye dayalı *elitler ve halk sınıfları* gibi kavramlara farklı kesimler tarafından farklı amaçlarla Türkiye'nin toplumsal analizinde sıkça başvurulması tesadüf olmasa gerek. Ayşe Buğra bu anlayışı şöyle ifade ediyor:

Sınıf kavramından hareket ederek insan davranışlarıyla ilgili çıkarsamalar yapmak yerine, insan davranışlarından yola çıkarak sınıf oluşumunu incelemeye çalışmak daha anlamlı olacaktır⁴

Türkiye'deki sosyolojik analizlerde de benimsenen toplumsal katmanlaşma ve çıkar grupları yaklaşımının temel hedefi bir üretim ilişkisi olarak sınıfların varlığının yadsınmasıdır. Merkezdekiler ve çevredekiler, elitler ve halk ya da “Beyaz Türkler” ve “öteki Türkiye” gibi ayrımlar hep toplumsal eşitsizliğin şiddetlendiği dönemlerde Türkiye’de işçi sınıfının somut varlığını yadsıma işlevini görmüştür. Sömürüyü yapısal bir çelişkinin ürünü olarak değil, birey ya da grupların davranışlarının (rantiyeler, işbirlikçiler, bürokratlar vb.) bir ürünü olaral görmenin önemli bir sonucu üretim ilişkilerinde oynanan ayrıcalıklı rolün, üretim araçlarının sahipliği gibi nesnel konumun göz ardı edilmesidir.

Sınıfsal analiz, belli bir toplumda yaşayanları, gelir düzeylerine, tüketim kalıplarına göre değil, üretimdeki rollerinden hareketle tanımlamayı gerektirir⁵. İşçi sınıfının “maddi varlığını” ortaya koyabilmenin önemi Marksistler açısından burada yatıyor. Marksistler açısından Türkiye işçi sınıfının günümüzdeki gerçek-

3 Her bir yaklaşıma somut örnekler için bkz. Kurtar Tanyılmaz, “Hayalet Artık Bütün Dünyada Kol Gezecek: Günümüzde İşçi Sınıfı”, *Devrimci Marksizm*, Sayı: 3, s. 115-117; orta sınıflaşmayı öne çıkaran bir örnek olarak bkz. Taha Akyol: “eski ezik, çekingen köylü Anadolu, atılgan, girişken bir orta sınıf Anadolu’suna dönüşüyor” (*Milliyet*, 20.12.2006) ya da aynı yazarın başka bir ifadesi (“...”) piyasa ekonomisi ‘hasolar, memolar’dan işadamları çıkaracaktı elbette! (...) Türkiye’de eski ‘merkez’ ve ‘kenar’ yapıları artık aşıyor, bir ‘orta sınıflaşma’ süreci yaşanıyor” (*Milliyet*, 28.12.2007).

4 Ayşe Buğra, “Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye’de E.P.Thompson’ı Okumak”, *Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan*, Köse/Şenses/Yeldan (der.), İletişim yay., 2003, s. 213.

5 Sınıfsal konumların belirlenmesinde izlenecek yöntemin mükemmel bir örneği için bkz. Sungur Savran’ın bu sayıdaki yazısı: “Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”.

liğinin nesnel analizi, Marx'ın "kendinde sınıf" diye nitelendirdiği işçi sınıfını ortaya çıkaran koşulları ve bu sınıfın bir devrim yapabilmesinin nasıl mümkün olabileceğini kavrayabilmek, süregelen sınıf mücadelesini, sınıfın bu nesnel konumuyla uyumlu örgütlenme biçimleriyle birleştirebilmek bakımından can alıcı öneme sahip. Sınıf analizi gerçek bölünme ve farklılaşmalara rağmen sınıf içi kesimler arasında birleştirici, bütünleştirici olan eğilimleri, gelişme dinamiklerini bulup çıkarmalı, böylece sınıfın tüm kesimleri arasında ortak çıkar birliğini sağlayacak örgütlenme biçimleri geliştirmeye hizmet etmelidir.

Türkiye işçi sınıfının bugünkü varoluş koşullarını anlamak, işçi sınıfının maddi varlığını, son yıllardaki gelişme eğilimlerini ana hatlarıyla ortaya koymak bu çalışmanın ana amacı. Çalışmanın tamamen yeni ve kapsamlı bir Türkiye işçi sınıfı araştırması olmadığını, daha önce gerçekleştirilmiş mevcut araştırmalardan hareketle bir fotoğraf çekme ve sonuçlar çıkarma amacı taşıdığını belirtmek isterim. Bu çalışmada Türkiye işçi sınıfının toplumsal yapısı ele alınırken bu yapının dönüşüm geçirmesine yol açan toplumsal dinamikler (80 sonrası Türkiye kapitalizminin yeniden yapılanması, dünya pazarına eklenme çabası, bu süreçte taşeronlaşma eğilimleri, Kürt Sorunu vb.) üzerinde fazla durmadan özellikle Türkiye'deki emekçileri bir sınıf olarak ortak hareket etmeye zorlayan eğilimler ile aynı zamanda onları farklılaştırarak, bölen karşı eğilimleri ortaya koymaya çalışacağım.

Böylesi bir amaç doğrultusunda öncelikle Türkiye'de işçi sınıfının nicel büyüklüğünü değerlendireceğim. İkinci bölümde işçi sınıfının nesnel gücünü değerlendirebilmek için sadece işçi sınıfının nicel büyüklüğünü ortaya koymanın yeterli olmayacağından hareketle işçi sınıfının yapısındaki ve bileşimindeki değişimleri, farklılaşmaları ve bölünmeleri sergilemeye, ekonominin hangi sektörlerinde yoğunlaştığına, bunun sınıfın toplumsal gücü açısından sonuçlarına da bakmaya çalışacağım. İşçi sınıfının artan bölünmesi ve farklılaşmasının başta sendikalar olmak üzere dayanışmacı bir sınıf politikasının geliştirilmesinin önünde bir engel olduğu önermesini sorgulamak bakımından da işçi sınıfının maddi varlığındaki gelişmeleri kavramak önem taşıyor. Nihayet son bölümde sınıfı bir bütün olarak birleştiren ve bölen eğilimlere ilişkin sonuçları özetleyeceğim.

2- İşçi sınıfının maddi varlığı

2.1- İşçi sınıfının kapsamı ve nicel profili: İşçi sınıfı büyüyor

Marksizmde işçi sınıfının gücü, yoksulluğundan, dışlanmışlığından değil, üretim sürecindeki *nesnel* konumundan ve bu nesnel konumun kendisine verdiği kollektif davranabilme potansiyelinden gelmektedir. İşçi sınıfı kavramı, üretim araçlarından yoksunluk, iktisadi bir zorlama altında, emek gücünü satma zorun-

luluğuna ve bu emek gücünün başka biri tarafından kullanılmasına, yani sömürüye dayanır. Bu tespitlerden hareketle Türkiye’de işçi sınıfının niceliksel gelişimini kavramak bakımından daha önceki bir yazımızda başvurduğumuz Ernest Mandel’in tanımını tekrar hatırlamakta fayda var⁶:

Bu kavram, kesinlikle sanayideki kol işçileriyle sınırlı değildir. Proletaryanın bu kısmı epeyce zamandan beri büyümekte, tersine gittikçe azalmaktadır. Proletarya tanımını işçi sınıfının sadece bu kısmı ile sınırlayan bilim adamları ya da politik militanlar, sonunda proleteryanın toplumu değiştirme olanaklarının artmaktan ziyade daha da azaldığı sonucuna varacaklardır. Ancak Marx için proletarya, Gesamtarbeiter, yani ‘işçiden başka bir şey olmayan işçi’ demektir. Bu kavram beyaz yakalı işçileri, teknikerleri, mühendisleri ve hatta işyerindeki üretim sürecini planlayan ve kontrol edenlerin (kelime anlamında “yönetenlerin”) belirli bir tabakasını, kamu hizmetlerinde ve devlette çalışanları da içerir (elbette üst yöneticiler ve yüksek memurlar hariç olmak üzere); yani ekonomik baskı altında işgücünü satan ve gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan bütün herkesi kapsar⁷.

Bu tanımdan yola çıkarak bir ülkede çalışan nüfus içinde işçi sınıfı kapsamını şöyle saptayabiliriz:

- Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli⁸ geçinenler
- işçi sınıfına ait olmayan kimseler (yöneticiler, idareciler, profesyonel çalışanlar)
- + profesyonel olarak istihdam edilenlerin içinde hemşireler, öğretmenler vb. kesimler, gazeteci, sosyal hizmet görevlisi gibi görece vasıflı beyaz yakalı işçiler
- + kendi hesabına çalışanlar içinde de bağımsız taşeron gibi olup da aslında üretim ilişkilerindeki konumu itibarıyla işçi olanlar⁹

6 Marksizmde işçi sınıfı tanımı, kapsamı vb. tartışmalar ve tanımlar için bkz. Kurtar Tanyılmaz, *Devrimci Marksizm*, Sayı:3, Mart 2007, s. 120-121.

7 Ernest Mandel, *Sosyalizmin Geleceği*, der. ve çev. Fikret Başkaya, 1991, İmge yay., s. 93-4.

8 Türkiye İstatistik Kurumu tanımları şöyledir: Ücretli veya maaşlılar: başkasının yanında bir gelir elde etmek amacıyla ücret veya maaş karşılığı bir işveren için çalışanlardır (müdür, müstahdem, işçi, haftalık ya da aylıkla çalışan kunduracı, berber, terzi vb. mesleklerdeki kalfa vb.). Yevmiyeliler: Bir başkasının yanında bir gelir elde etme amacı ile yevmiyeli çalışan (çırak, kalfa, amele vb.) veya bir işverene bağlı olarak, düzenli ve sürekli olmadan işine göre mevsimlik ya da geçici olarak veya iş buldukça çalışanlardır.

9 Bununla ne kastettiğimize somut bir örnek vermek gerekirse: Torna tezgahında ustalık yaptıktan sonra kendi şirketini kuran bir kişinin rekabetin şiddetlendiği, kriz koşullarında işini kapatıp tekrar usta olarak bir başkasının yanında çalışmaya başlaması. Türkiye’de somut örnekler için bkz. *Referans*, 14.8.2006.

Devrimci Marksizm

- + emekli işçiler, iş aramaktan vazgeçenler, işsizler, ev eksenli çalışan kadınlar
- + göçmen işçiler

2007 verilerine göre Türkiye’de 15 ve daha yukarı yaştaki çalışabilir nüfus 52 milyon 484 bin kişidir. 2007 yılı itibariyle işgücüne katılma oranı yüzde 49.3’tür. İşgücüne dahil olmayanlar toplam çalışma çağındaki nüfusun yüzde 51.7’sini oluşturmaktadır. Bunun içinde ev kadınları, emekliler, öğrenciler ve hasta ve engellilerin oranı yaklaşık yüzde 85.0 düzeyindedir. 1988 yılında Türkiye’de işgücüne katılım oranı yüzde 57.5 iken, bu oran 2007 yılında yüzde 49.3’e gerilemiştir. Bunun anlamı çalışabilecek yaştaki her 100 kişiden ancak 49 kişinin ya çalışmakta ya da bir iş aramakta olduğudur.

Türkiye’de işçi sınıfının temelini oluşturan ücretli ve maaşlı emeğin toplam istihdam içindeki payı geçmiş yıllar boyunca sürekli artma eğiliminde olup, 2006 yılı itibariyle toplam istihdamın yarısından fazlasını ücretli veya maaşlı kesim oluşturmaktadır. Bu ana eğilim işçileşme ve ücretlileşme sürecinin hızlandığına, mülksüzleşme, proleterleşme eğiliminin arttığına işaret etmektedir. Türkiye’de ücretli emeğin (esas olarak ücretli ve yevmiyeliler toplamı) toplam istihdam edilenler içindeki payı, 1970’te yüzde 27.6, 1980’de yüzde 33.3 iken, 2000 yılında yüzde 45.4 ve 2006 yılında ise yüzde 57.4’e çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye’de çalışan 10 kişiden yaklaşık 5’inin ücretli ve yevmiyeli konumunda olduğu görülmektedir; geri kalan 5 kişinin 3 kişisi kendi hesabına ve işveren olarak çalışmakta, 2 kişi ücretsiz aile işçisi olarak ya tarlada ya da kentlerde küçük ölçekli aile işletmesinde hiç bir ücret almadan çalışmaktadır. 1988-2006 döneminde ücretsiz aile işçileri yüzde 51.3 oranında azalırken, ücretli ve maaşlı çalışanlar ile yevmiyeliler yüzde 40 oranında artmıştır.

Türkiye’de 2006 yılı itibariyle 12.7 milyon kişi ücretli ve yevmiyeli olarak çalışmaktadır. Toplam çalışanların sayısının aynı yıl 22 milyon 300 bin olduğu dikkate alınrsa, yukarıda da belirtildiği gibi işçi sınıfının kabaca toplam çalışanların yüzde 57’sine tekabül ettiği görülmektedir. Bununla birlikte 12.7 milyon ücretli ve yevmiyeliye 2.6 milyon açık işsiz ve 3.3 milyon “sayılmayan işsizler” (iş bulma ümidini yitirenler, part-time çalışanlar, mevsimlik işçiler vd.) eklendiğinde Türkiye’de işçi sınıfının toplam 18.6 milyon kişi olduğu görülmektedir. Ancak gerçek işçi sınıfı sayısının bu rakamın biraz altında olduğunu kabul etmek gerekir, zira ücretliler kategorisi altında aslında işçi sınıfı kapsamında yer almaması gereken bir dizi yönetici, idareci, profesyonel vb. yer almaktadır. Dolayısıyla bu oranı biraz ihtiyatla değerlendirmekte fayda vardır.

Tablo-1: İşteki Duruma Göre İstihdam Verileri

	2000 (bin kişi)	(%)	2007 (bin kişi)	(%)	Fark (2000-2007, bin kişi)
Toplam istihdam	21.581	100	22.638	100	+1057
Ücretli	8.354	38.7	11.499	50.7	+3145
Yevmiyeli	2.134	9.9	1.583	6.9	- 551
İşveren	1.109	5.1	1.207	5.3	+98
Kendi Hesabına	5.324	24.7	5.186	22.9	-138
Ücretsiz aile işçisi	4.660	21.6	3.163	13.9	-1497

90'lı yıllardan itibaren bir eğilim olarak kendi hesabına çalışanların oranı az da olsa gerilerken, ücretsiz aile işçisi olanların oranının büyük ölçüde ve hızla gerilediği söylenebilir. Yoğun azalmanın görüldüğü ücretsiz aile işçiliğinden çözülen nüfusun büyük ölçüde ücretli olarak istihdam edildiği söylenebilir. İşverenlerde az da olsa görülen büyüme eğilimi ise son yıllarda taşeronlaşmanın ve aslında büyük firmalara bağımlı küçük yan sanayi sahiplerinin payında görece artıştan kaynaklanmaktadır. Kendi hesabına çalışanların yine de az sayılamayacak oranı küçük ve dağınık işletmelerin ve enformel işlerin yoğunluğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yukarıdaki verilerden hareketle Türkiye işçi sınıfının toplam çalışan nüfus içinde çoğunluğu oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir.

2.2- İşçi sınıfının değişen yapısı ve nitel profili

Sınıfın nesnel gücünü ve niteliksel yapısını ortaya koyabilmek için kendi içindeki bölümlenmelere ve farklılaşmalara da bakmak gerekir. Ekonominin hangi sektörlerinde yoğunlaştığı, hangi çalışma koşullarına tabi olduğu gibi etkenlerin onun nesnel toplumsal gücü bakımından önemli sonuçları vardır. İşçi sınıfı içindeki söz konusu bölümleri analize dahil etmek, işçileri bu bölümleri aşmak için zorlayan faktörleri hesaba katmak bakımından da gereklidir. Aşağıda tek tek Türkiye'de işçi sınıfını bölen ve farklılaştıran unsurları ele alıyorum.

2.2.1- Sektörel dağılım

İstihdama sektörel dağılım açısından bakıldığında tarımın payının azalma eğiliminde, sanayinin payının ise az da olsa artma eğiliminde olduğunu görmektedir. Buna karşılık hizmetler sektöründe istihdam sürekli artma eğilimindedir.

**Tablo-2: İstihdamın sektörel dağılımı
(15 yaş ve üstü istihdam edilenler içinde, milyon kişi)**

	1980	2000	2007
Tarım sektöründe çalışanlar	8.4	7.8	6.1
Sanayi sektöründe çalışanlar	2.3	3.8	4.4
Hizmetler sektöründe çalışanlar	4.1	9.9	12.3
Toplam istihdam	15.7	21.5	22.8

Tablo-3: İstihdamın sektörel dağılımı (%)

	1927	1953	1980	1990	1995	2000	2006
Tarım	87.7	79.0	53.2	46.9	43.4	34.5	27.3
Sanayi(+inşaat)	4.3	7.2	14.6	20.2	22.3	24.5	19.7
Hizmetler	7.8	13.8	32.1	33.0	34.3	40.9	53.0

Tarım sektörünün istihdamdaki payı gerilemekle birlikte yine de belli bir ağırlığa sahiptir. İmalat sanayiinde istihdam hem kamu hem de özel sektörde gıda, dokuma-tekstil ve ana metal sektörlerinde yoğunlaşmış durumdadır¹⁰.

Tablo-4: Ücretlilerin ve yevmiyelilerin sektörel dağılımı (2004, %)

	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
Ücretli ve yevmiyelilerin payı (%)	5.4	82.7	69.1	50.6
İşveren ve kendi hesabına çalışanların payı (%)	43.7	14.7	26.9	29.8
Ücretsiz aile işçisi payı (%)	50.9	2.6	4.0	19.6

Tarım sektöründe ücretsiz aile işçileri, hizmetler sektöründe ücretliler önemli bir nişpi çoğunluk, sanayide ise ücretliler mutlak bir ağırlık oluşturmaktadırlar.

Özetle Türkiye’de işçi sınıfı içinde sanayi işçisinin payının az da olsa arttığı söylenebilir. Bu tespitin Türkiye’de zaman zaman gündeme gelen “sanayisizleşme” tartışması bakımından önemli sonuçları vardır. Denmektedir ki, sanayi sektörü hızlı bir genişleme içinde olmasına karşın istihdam yaratamamaktadır. “Sanayi sektörünün toplam üretimi 1990 ile 2000 arasında reel olarak (1987 fiyatlarıyla) %51 artış göstermiştir. Oysa aynı dönemde sanayi sektöründeki istihdam toplam olarak %33.8 artmıştır”¹¹. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Toplam istihdam içinde imalat sanayi işçilerinin hem sayısında hem de payında

10 İmalat sanayii toplam istihdamının yarısı dokuma (%34) ve gıda (%15.6) sektörlerinde gerçekleşmektedir, içinde F. Şenses/E. Taymaz, “Unutulan bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne Oluyor, Ne Olmalı?”, A.H. Köse/F. Şenses/E. Yeldan (der.): *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar; Oktar Türel’e Armağan*, İletişim yay., İstanbul, s. 447.

bir artış söz konusudur; öte yandan ekonomide yaratılan toplam değer yaklaşık bir göstergesi olarak Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içinde imalat sanayii üretiminde belirgin bir azalma söz konusu değildir.

Tablo-5: İmalat sanayiinin toplam istihdam ve GSYİH içindeki payları

	İmalat san. istihdamının toplam istihdam içindeki payı (%)	imalat sanayiinin GSYİH içindeki payı (%)
1990	15.3	32
2000	17.8	29
2005	19.3	30

Bu gelişme eğilimi sanayi işçisinin taşıdığı önem bakımından önemli ipuçları içermektedir. Türkiye işçi sınıfının kabaca dörtte biri¹² yaratılan değer yaklaşık göstergesi olan GSYİH'nın yaklaşık olarak üçte birini üretmektedir. Söz konusu olan “sanayisizleşme” değil, “bağımlı sanayileşme” koşullarında sanayi işçilerinin emek üretkenliğinin, dolayısıyla da üretim sürecindeki nesnel güçlerinin artmış olmasıdır.

İşteki durum ve meslekler açısından bakıldığında, ücretliler açısından ticaret ve satış personeli ile hizmet işlerinde çalışanların sayısında belirgin bir artış söz konusudur. Bunları artış bakımından tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinaları kullananlar izlemektedir.

İşkolları itibarıyla madenlerde ve inşaat sektöründe çalışan ücretlilerin sayısı belirgin bir şekilde azalırken, toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller ile elektrik, gaz ve su grubunda çalışanlar kategorisinde ücretlilerin büyük çaplı büyümesi söz konusudur.

Tablo-6: Ücretli-maaşlı-yevmiyeli-mevsimlik işçilerin sektörel dağılımı (%) (2000-2004 yılları)

İmalat sanayii	28.0
Ticaret-turizm-lokanta	19.0
Devlet bütçesi kapsamında çalışanlar	17.0
İnşaat	10.0
Kişisel hizmetler, “sosyal” hizmetler	8.0
Ulaştırma-haberleşme-liman-depo-taşımacılık	6.0
Banka-mali kurum-sigorta çalışanları	5.5
Tarım işletmelerinde ücretli-maaşlı-yevmiyeli işçi	3.5
Madencilik	1.0
Enerji	1.0

11 Yeldan, “İşgücü Piyasalarında Yapısal Dönüşüm”, *Cumhuriyet*, 29 Mart 2006.

12 Toplam istihdamı yaklaşık 22 milyon, imalat sanayiinde istihdam edilenleri yaklaşık 3.6 milyon olarak alırsak (4.4 milyonun yüzde 82'si) ve işçi sınıfı sayısını da kabaca 17 milyon (18.6'dan yönetici ve idareci vb. kapsam dışındakileri çıkartarak) alırsak; işçi sınıfına dahil olanların yaklaşık dörtte birinin imalat sanayi çalışmanı olduğunu varsayabiliriz.

2.2.2- Hizmetler sektörü

Yukarda da belirtildiği gibi 1990'lerden 2000'lere kamu ve özel sektörde sanayi ve tarımın payı azalırken, hizmetler sektörünün istihdamdaki payı artmaya devam etmiştir. Burada hizmetler sektörünün payının sanayiden ziyade tarım sektörü pahasına büyüdüğünü belirtmekte fayda vardır. Hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısındaki artış 1988-2004 yılları arasında yüzde 64.8'dir. Hizmetler sektöründe oluşan toplam istihdam içinde ücretli ve yevmiyelilerin payı yüzde 70'e yakındır. Hizmetler sektörünün alt dalları itibariyle en yüksek istihdam artışı toptan ve perakende ticaret ile lokanta ve otellerde görülmektedir. Bu veriler ışığında hizmetler sektöründe çalışan işçilerin sayısında önemli bir artış olduğu ve özellikle altyapı (telekomünikasyon, enerji vb.) ve ticaret (başta perakende olmak üzere) alanlarında yoğunlaştığı söylenebilir.

2.2.3- Kamuda istihdam eğilimleri

Kamuda çalışanları 657 sayılı yasaya tâbi olan memurlar ile Kamu İktisadi Teşekkülleri'nde (KİT'ler) çalışan işçileri ayırarak ele almak gerekir. Ücretli emeğin kamu ve özel sektör arasındaki dağılımına baktığımızda kamunun istihdam içindeki payının sürekli azaldığı görülmektedir. Her ne kadar kamuda çalışan sayısı mutlak olarak artmışsa da, kamu kesiminin istihdamdaki payı hızlı bir düşüş göstererek 1970 yılında yüzde 40'tan 1997 yılında yüzde 21.6'ya ve 2005 yılı itibariyle yüzde 15.2'ye kadar gerilemiştir.

Tablo-7: Kamu kesiminin istihdamdaki payı (%)

	1970	1980	1990	1997	2005
Kamu kesiminin istihdamdaki payı (%)	40.0	36.1	28.5	21.6	15.2

Tablo-8: Kamuda çalışan sayısı¹³

	1995	2002	2007
Memur	1.864.996	1.742.000	2.070.207
Sürekli işçi	612.701	317.000	317.265
Geçici işçi		410.000	209.585
Sözleşmeli personel	248.624	198.000	165.557
Geçici personel			69.849
Diğer statüde personel			113.513
Toplam	2.726.321	2.750.000	2.945.976

13 *Referans*, 30.3.2005.

Kamu çalışanları içinde bir yandan memurların sayısı artmakta, öte yandan memurlar “esnek çalışma” adı altında taşeronlaştırma ve geçici işçi kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak çalışma koşulları ve iş güvencesi bakımından tehdit altında kalmaktadırlar. KİT’lerde çalışan işçilerin sayısında ise belirgin bir azalış söz konusudur. Bunun temel nedeni özelleştirme kapsamında KİT’lerdeki çoğu işçinin işten çıkarılmasıdır. Türkiye’de bugüne kadar 185 kamu kuruluşu özelleştirilmiş ve 150 binden fazla insan işini kaybetmiştir¹⁴. Kamudaki bu gelişmelerin en önemli sonucu hem ağırlıklı olarak KİT’lerde örgütlü Türk-İş’in üye tabanının erimesi hem de kamuda işçi-memur arasındaki ücret farklarının aşınmasıdır¹⁵.

2.2.4- Kadınların proleterleşmesi

Nüfusun yarısını oluşturan kadınların işçi sınıfı içindeki sayısı ve oranı da (kentleşmeyle birlikte) artmıştır. 1988’de istihdamın yüzde 30.6’sını kadınlar oluştururken, bu oran 2007’de yüzde 22.2’ye düşmüş durumdadır. Dolayısıyla Türkiye’de bir çok ülkede görülen işgücünün “kadınlaşmasından” söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Türkiye genelinde her dört kadından sadece biri işgücüne katılırken, bu oran kentsel alanlarda sadece beş kadında bire kadar düşmektedir. Dolayısıyla tarım-dışı kesimin yer aldığı kentlerde işgücünün “kadınlaşması” daha düşüktür. Kadınların işgücüne katılım oranındaki düşüşün nedeni (göç olgusuyla beraber düşünüldüğünde) kadın nüfusun kırdaki işgücü kapsamında iken kentte ev kadını rolüyle kapsam dışında kalmasıdır.

Tablo-9: Cinsiyete göre istihdam (2004 yılı verileri)

	15+ yaş	işgücü (bin kişi)	istihdam (bin kişi)
Kadın	25.150	6.388	5.768
Erkek	24.756	17.902	16.023

Bununla birlikte işçi sınıfı (ücretli, maaşlı, yevmiyeli emek) içinde kadın işgücünün payı da sürekli artmıştır. 1994 yılında işçi sınıfı içinde kadın işgücünün payı yüzde 25.5’den 2004 yılında yüzde 39.6’ya yükselmiştir. Ücretli kadın emeğinin sektörlere göre dağılımına bakıldığında, hizmetler sektöründe ücretli kadın emeğinin payı yüzde 57.5 olup, alt sektörler itibariyle kadınlar toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller, ulaştırma, haberleşme ve depolama, mali kurumlar ve yardımcı iş hizmetleri ile özellikle toplum hizmetleri, sosyal ve ki-

14 *Referans*, 15.8.2005.

15 Kamuda memur-işçi ayrımının yavaş yavaş kalkması açısından önemli bir gelişme olarak kamuda çalışan işçi ücretleri ile memur maaşları arasındaki orana bakılabilir. Kamu işçisinin ortalama aylık ücreti ile memur maaşlarının ortalaması arasındaki fark işçiler lehine 1994 yılında 3.45’ten 2004 yılında 1.8 düzeyine gerilemiştir (*Radikal*, 16.11.2004).

Devrimci Marksizm

şisel hizmetler alanında çalışmaktadırlar. Sanayide kadın emeğinin payı yüzde 31.5'dur. İmalat sanayiinde kadınlar daha çok dokuma ve hazır giyim, gıda, içki ve tütün alt sektörlerinde çalışmaktadırlar. Beyaz yakalı işlerde de payları artma eğilimindedir.

2.2.5- Kürtlerin proleterleşmesi

Türkiye'de işgücü piyasasının yapısını etkileyen yurtdışı göç olgusu bölgeler arası işgücü hareketliliğine yol açan en temel etkenlerden biridir. 1990-2000 yılları arasında bu bölgelerde yer alan illerin (Artvin, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Muş, Siirt, Tunceli, Bayburt, Ardahan başta olmak üzere) verdikleri göçün aldıklarından fazla olduğu¹⁶ görülmektedir. Özellikle 90'lı yıllardan itibaren şiddetlenen Kürt Sorunu ile birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden "batıdaki" kentlere doğru yaşanan büyük çaplı göçlerin bir yandan tarımdaki köylülüğün çözülmesine, öte yandan bazı Kürtlerin sanayi ve hizmetler sektörlerinde proleterleşmelerine, bazılarının ise büyüyen kent yoksulları dinamiğine yol açtığı söylenebilir.

2.2.6- Göçmen işçiler

Kayıtdışı istihdam ve özellikle taşeronlaşma ve sendikasızlaştırma ile birlikte 80'lerden ve özellikle 90'lardan itibaren Doğu Bloku ülkelerindeki yıkımla birlikte daha başka bir çok ülkeye olduğu gibi, ticari ve kültürel bağların da etkisiyle Ukrayna, Romanya, Moldova, Azerbaycan başta olmak üzere çeşitli ülkelere Türkiye'ye yönelik bir işgücü göçü ortaya çıkmıştır. Sayılarının yaklaşık bir milyon olduğu tahmin edilen bu göçmen işçiler daha çok tarım, tekstil, inşaat ve hizmetler (özellikle ev içi hizmetler) gibi emek yoğun alanlarda, çoğunlukla kaçak olarak çalışmaktadırlar¹⁷.

2.2.7- İşçi sınıfının coğrafi/mekansal dağılımı

Türkiye'de genel olarak istihdamın coğrafi dağılımına baktığımızda Marmara Bölgesi'nin ağırlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Karadeniz, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde ise istihdam azalma eğilimindedir.

16 Buna negatif değerli net göç hızı denmektedir (K. Lordoğlu, *Türkiye İşgücü Piyasaları- Durum Raporu*, İSMMMO yayın no: 56, 2006, s. 23).

17 M. K. Kiroğlu ve K. Tanyılmaz, "Türkiye'de Göçmen İşçiler ve İşgücü Piyasası Üzerine Etkileri", A. Arı (der.): *Türkiye'de Yabancı İşçiler*, Derin yay., 2007, s. 129-155.

Tablo-10: İstihdamın bölgelere göre dağılımı (%)

Bölgeler	Bölgenin istihdamdaki payı (%)		
	1990	2000	2004
Marmara	22.6	26.9	29.4
Ege	15.0	14.4	15.1
Akdeniz	12.3	11.4	12.1
İç Anadolu	16.6	15.4	14.2
Karadeniz	16.4	16.2	13.1
Doğu A.	9.8	7.5	7.6
Güneydoğu A.	7.3	8.2	6.6
Türkiye	100.0	100.0	100.0

Türkiye’de sanayinin bölgesel dağılımına baktığımızda, imalat sanayiinin özellikle dört bölgede yoğunlaştığı (İstanbul, İzmir, Ankara ve Çukurova) ve bu dört bölgenin imalat sanayiinin toplam istihdamının %73’ünü oluşturduğu görülmektedir. Türkiye’de imalat sanayinin mekansal dağılımı, İstanbul bölgesi (İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ, Bursa), İzmir Bölgesi (İzmir, Manisa, Aydın, Denizli), Çukurova Bölgesi (Adana, İçel, Hatay), Ankara Bölgesi (Ankara, Kırıkkale), Ankara çevresindeki sanayi merkezleri (Yozgat, Çankırı, Çorum, Niğde, Nevşehir, Kırşehir) ve bazı bölgesel merkezler (Kayseri, Gaziantep,

Tablo-11: Çeşitli iller itibariyle imalat sanayii istihdam payı¹⁸ (%)

	1987	1999
Adana	4.76	2.94
Ankara	5.72	5.34
Balıkesir	0.94	1.08
Bursa	6.01	8.89
Denizli	1.10	3.17
Eskişehir	1.81	1.84
Gaziantep	1.30	2.02
İçel	1.62	1.38
İstanbul	29.30	27.13
İzmir	9.23	8.16
Kayseri	1.79	2.21
Kocaeli	6.06	5.32
Konya	2.25	1.66
Manisa	1.77	2.04
Sakarya	1.13	1.25
Tekirdağ	1.95	4.15
Zonguldak	2.62	0.85

18 Karaçay-Çekmak/Erden: Yeni Sanayi Odakları ve Sanayinin Yeni Mekan Arayışları: Denizli ve Gaziantep Örneği, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2005, s. 118.

Devrimci Marksizm

Konya, Samsun, Eskişehir) olarak tanımlanacak olursa, bu toplam 10 bölge ve bölgesel merkez Türkiye'nin toplam imalat sanayii istihdamının %80'inden fazlasını oluşturmaktadır. İstanbul Bölgesi başlıbaşına, Türkiye'nin toplam imalat sanayii istihdamının %45'ini oluşturmaktadır¹⁹. Sadece sanayi istihdamı bakımından değil, işsizler bakımından da İstanbul, Çukurova, Ankara ve İzmir toplam işsizlerin yarısına yakınının (yüzde 47) toplandığı dört merkez olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo-11'deki verilerden de görülebileceği gibi Bursa, Tekirdağ, Denizli, Gaziantep, Manisa illerinde Türkiye ortalamasının üzerinde istihdam artışı gerçekleşmiştir. Böylesi bir gelişmenin arkasında sanayinin bölge merkezlerinden (İstanbul, İzmir gibi) çevre illere yayılması yatmaktadır. Öte yandan Gaziantep, Denizli gibi bazı illerin de ihracat odaklı bir sanayi istihdam artışına yöneldikleri söylenebilir.

2.2.8- İstihdam biçimleri: Güvencesiz ve enformel istihdam

Aşağıdaki veriler Türkiye'de kayıt dışı çalışmanın boyutları hakkında fikir vermektedir²⁰:

Tablo-12: İşteki duruma göre istihdam biçimleri (2007)

	Toplam istihdam (bin kişi)	Kayıt dışı çalışan (bin kişi)	Kayıt dışı oranı (%)
Toplam	23.548	11.464	48.7
Ücretli	11.618	2.498	21.5
Yevmiyeli	1.935	1.756	90.7
İşveren	1.294	379	29.3
Kendi hesabına	5.034	3.295	65.5
Ücretsiz aile işçisi	3.667	3.536	96.4

12.5 milyon proleterin (ücretli ve yevmiyeli) 4.2 milyonu herhangi bir sosyal güvenlik şemsiyesinden yoksun olup, kayıt dışı²¹ çalıştırılmaktadır. Bunun anlamı her 3 ücretliden birinin kayıt dışı çalıştırıldığıdır.

18 S. Akgüngör/P. Falcıoğlu, "Türkiye İmalat Sanayiinde Bölgesel Uzmanlaşma ve Sanayi Kümeleri", 2004, s..23. www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/sedef_keas.doc.

20 TÜİK verilerinden aktaran *Milliyet*, 17.11.2007.

21 Kayıt dışı istihdam, "işinin yaptığı işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmaması" olarak tanımlanmaktadır. Enformel sektör ise "şirketleşmemiş ve 10 kişiden az çalışanı bulunan ve sabit olmayan işyerlerinde ve evde çalışanlar ile düzenli bir işyerinde herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışanlar" olarak tanımlanmaktadır. Esas itibariyle enformel sektörü kayıt dışı ekonomiden ayıran en önemli özellik bu sektörün kayıt içi ekonominin bir bölümünü de içeriyor olmasıdır.

Kayıtdışı çalışmanın en yüksek olduğu kesimler ücretsiz aile işçileri ve yevmiyeli çalışanlardır. Bu oranlar tarım kesiminde çok daha yüksektir. 2006 yılı verilerine göre tarım dışı kesimde kayıtdışı çalışma oranı yüzde 34.5 iken tarımsal kesimde bu oran yüzde 88.4'tür²². Kayıtdışı istihdamın en çok görüldüğü diğer sektörler inşaat, ticaret ve imalat sanayiidir.

Tablo-13: İmalat sanayiinde kayıtdışılık (15+ yaş, 2005 verileri)

Kayıtlı kişi sayısı	%	kayıtdışı	%	Toplam
2.777.000	68	1.307.000	32	4.084.000

Kayıtdışı çalışma tarımda ücretliler, tarım dışında yevmiyeliler hariç her alanda kadın istihdamında çok daha yüksek oranlardadır. Tarım sektöründe kadın çalışanların oranı yüzde 47'ye ulaşırken, her 100 kadından sadece birinin sosyal güvencesi vardır²³. Öte yandan çalışma hayatında yer alan 15-19 yaş grubundaki her 100 gençten 82'si, 20-24 yaş grubundaki her 100 gençten 54'ünün kayıtdışı çalıştığı bulgulanmıştır²⁴.

2.2.9- İşyeri büyüklüğü

Türkiye'de çalışanların büyük çoğunluğu küçük ölçekli işyerlerinde istihdam edilmektedir. Ücretliler açısından bakıldığında ise 25'den fazla çalışanı olan işyerlerinde yoğunlaşma söz konusudur. 1994-2003 yılları arasında ücretli çalışan sayısındaki 2 milyon 487 bin kişilik artışın yüzde 82.4'ü 25'den fazla istihdamın olduğu işyerlerinde gerçekleşmiştir.

Tablo-14: İşletmelerin büyüklüklerine göre dağılımı ve çalışan nüfus içinde istihdam payı (%)

(2002 yılı verileri)	Tüm işletmeler içindeki payı (%)	Çalışan nüfus içinde istihdam payı (%)
Mikro işletmeler (1-9 Çalışan)	96.0	51.0
KOBİ'ler (200'den az çalışan)	99.9	80
İmalat sanayiinde KOBİ'ler	99.5	66

22 Tarım-İş Sendikası Başkanı'nın açıklamasına göre Türkiye'de 700 bin civarında kişi işçi olarak tarımda çalışmakta ve sektörde ücretli olarak çalışanların yarısından fazlası, yevmiyeli olarak çalışanların ise yüzde 98'i kayıtdışı konumundadır. *Referans*, 27.12.2007.

23 TÜİK verilerinden hareketle *Milliyet*, 16.1.2007.

24 ATO'nun hazırladığı "Kayıtsız Gençler" raporundan aktaran *Milliyet*, 19.5.2007.

Devrimci Marksizm

Tablo-15: İşyeri büyüklüğüne göre imalat sanayiinde çalışan sayısı (2004)

İşletme büyüklüğü	işyeri sayısı	ort. çalışan sayısı	katma değer içindeki oran (%)	
1-9 çalışan	198.700	527.624	7.05	mikroişletmeler (%31)
10-49 çalışan	6.970	179.152	7.40	
50-99 çalışan	1.743	121.697	5.66	
100-150 çalışan	770	94.242	5.86	KOBİ'ler (%43)
151-250 çalışan	704	135.424	10.07	
251+ çalışan	930	599.959	63.96	Büyük işletmeler (%36)
Toplam	209.817	1.658.098	100.0	

Büyük işletmelerin toplam imalat sanayii istihdamı içerisindeki payı 1980 yılı itibariyle %84.1 iken, 1996 yılında %77.3'e ve 2004 yılında % 63.9'a gerilemiştir. Bu gelişme imalat sanayiinde geçmişe nazaran daha küçük fabrika ya da işletmelerde istihdam edilenlerin sayısının artma eğiliminde olduğuna işaret etmektedir. Türkiye burjuvazisinin dünya pazarına eklenme sürecinde uluslar arası taşeron işlevinin bir uzantısı olan bu eğilim, aynı zamanda söz konusu sürecin bütün çelişkilerinin küçük işletmelerde çalışan işçilere aktarılması sonucunu da doğurmaktadır.

Tablo-16: 1997-2001 yılları arasında işletme ölçeğine göre imalat sanayinde istihdam artışı/azalışı ve yaratılan katma değer dağılımı

Ölçek büyüklüğü	10-49	50-99	100-199	KOBİ Toplamı	200+	Toplam
İstihdam	8992	-5630	3651	7013	-55145	-48132
Toplam imalat san. katma değer payı (%)						
1997	6.9	6.2	10.6	23.7	76.3	100
2001	8.4	6.6	14.9	29.9	70.1	100

Yukardaki veriler kriz dönemlerinde küçük ölçekli işletmelerin taşıdıkları işlevi göstermesi bakımından anlamlıdır: 1997-2001 yılları arasında KOBİ'lerde 7013 kişilik istihdam artışı söz konusu iken, büyük işletmeler 55.145 kişiyi işten çıkarmışlardır. Başka bir ifadeyle ana firmanın kendisi daha da küçülmüştür, bilakis eskisine göre yan sanayi ve küçük firmalar üzerindeki artı-değer denetim kapasitesi çok daha artmış durumdadır. Bununla ne kastettiğimize dair bir kaç örnek verelim:

TÜSİAD üyelerinin sahip oldukları 1300 şirkette çalışan sayısı yaklaşık olarak 600 bin kişidir. Bu firmalarda Türkiye'de yaratılan toplam katma değer yüzde 43.2'si üretilmektedir. Söz konusu firmaların toplam ithalattaki payı yüzde 22.9, toplam ihracattaki payı yüzde 38.2'dir. MÜSİAD üyelerinin sahip oldukları yaklaşık 8000 şirkette çalışan sayısı ise yaklaşık bir milyon kişi-

dir. Türkiye’de 220 bin sanayi işletmesi olmasına karşın ilk 50 büyük işletme ihracatın %40’ını gerçekleştirmektedir²⁵. Sadece 10 firma Türkiye’nin toplam ihracatının %21.4’ünü gerçekleştirmiştir²⁶. KOBİ’lerin ihracattaki payı ise sadece yüzde 10’dur. 2007 yılı itibariyle İstanbul ihracatın yüzde 55.6’sını gerçekleştirirken, Bursa, İzmir, Kocaeli ve Ankara ile birlikte ilk beş ilin payı yüzde 80’e ulaşmaktadır. Diğer 76 il toplam ihracatın yüzde 20’sini yapmaktadır. Öte yandan “Türkiye’nin İlk ve İkinci 500 İhracatçı Firması” araştırmasına göre ilk beş yüzde yer alan şirketler toplam ihracatın yüzde 66.8’ini, ikinci beş yüzde yer alan ve orta ölçekli olarak tanımlanan şirketler toplam ihracatın yüzde 8.6’sını gerçekleştirmişlerdir²⁷. İhracatı gerçekleştiren şirketlerin il ve bölge dağılımına bakıldığında ilk 500 firmanın 253’ü İstanbul’da, 49’u İzmir’de ve 34’ü Bursa’da yer almakta, diğerlerinin ise Gaziantep, Denizli ve diğer illerde olduğu görülmektedir. İlk 500 büyük arasında yer alan büyük ölçekli olarak tanımlanan şirketlerin satışlarını dış piyasaya yapmaları, ikinci 500’deki orta ölçekli olarak tanımlanan şirketler ile küçük ölçekli olarak tanımlanan şirketlerin ise satışlarını yoğunluklu olarak iç piyasaya yönelik yapmaları büyük firmalarla çoğu KOBİ arasındaki üretim bağlantıları üzerinde ayrıntılı durmayı gerektirmektedir. Küçük ölçekli çoğu işletmenin “büyüklerle” alternatif değil, onları tamamlayan, onların üretim hatlarının uzantısı olan bir işlev gördüklerinden hareket edildiğinde, bu işletmelerde çalışan işçiler arasındaki bağımlılığın getirdiği üretim sürecindeki maddi gücü azımsamamak gerekir.

Tablo-17: ISO 500 Büyük Firma içinde çalışanların sayısı

	Özel büyük kuruluşlar		kamu kuruluşları	
	İşyeri sayısı	çalışan sayısı	işyeri sayısı	çalışan sayısı
1990	409	327.659	91	375.664
1995	445	314.664	55	224.574
2000	469	366.635	31	191.633
2005	485	440.155	15	74.487

Tablo-18: ISO 500 Büyük Firma

	GSMH içindeki Payı (%)	Toplam İmalat Sanayi Sektörü Katma Değeri içindeki payı (%)	Toplam imalat sanayi çalışanları içindeki payı (%)
1990	11.2	44.7	25
1995		45.3	16
2000		52.9	15
2005	13.0	59.1	12

25 Referans, 10.6.2005.

26 Milliyet, 1.8.2005.

27 Referans, 18.8.2004.

Devrimci Marksizm

Bu veriler ışığında şu tespiti yapmak mümkündür: İmalat sanayiinde işçilerin büyük çoğunluğunun küçük ölçekli işletmelerde çalışmasına rağmen katma değer oldukça küçük bir bölümünü yaratması, büyük işletmelerde yoğunlaşmış olan işçi kesiminin önemini artırmaktadır.

Türkiye kapitalizmi açısından Serbest Bölgeler (SB), Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve Küçük Sanayi Siteleri (KSS) özellikle 80 sonrası dış pazara dayalı sermaye birikimi açısından öne çıkan, aşırı sömürü elde etmeyi hedefleyen esnek üretim mekanlarıdır. Günümüzde Serbest Bölgelerde istihdam 42 bin kişi olup, bunların 34 bini işçi, 5 bini büro personeli ve 3 bini ise diğer statülerde çalışmaktadır²⁸. 1987’de 9 adet olan OSB 2004’de 77 adete çıkmış ve istihdam sayısı 2004 yılı itibarıyla 534 bin olmuştur. KSS ise 1980’de 97 adetten 2004’de 386 adete çıkmış ve istihdam sayısı 2004’de 522 bin olarak gerçekleşmiştir. Bu verilerden hareketle 2004 yılı itibarıyla 4 milyon civarındaki imalat sanayi işçisinin yaklaşık dörtte biri SB, OSB ve KSS’de istihdam edilmektedir.

Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin sayısındaki artışa paralel olarak istihdamda da artış söz konusudur. 2003 yılında yabancı sermayeli firmalarda çalışan sayısı 74 binden 2005 yılında 132 bine çıkmıştır.

2.2.10- Sendikalaşma düzeyi:

Resmi verilere göre sendikalaşma oranı 1985/86 yıllarında %47 iken 2004 yılında %18 düzeyine gerilemiştir.

Tablo-19: Sendikalaşma düzeyleri

	Toplam ücretli ve maaşlı	TİS Kapsamındaki işçi sayısı	Toplam sendika üyesi	Toplam Sendik. Oranı (%)
1990	7.419.000	1.385.919	1.385.919	18.7
2000	10.345.000	1.042.473	1.042.473	10.1
2004	11.344.000	919.364	1.707.246	15.1

1990 yılında toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısının toplam ücretli ve yevmiyeli işçilere oranı %19 iken, 2004 yılında bu oran %8’e düşmüştür. Toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısında son 14 yıl içinde %30’un üzerinde bir düşüş yaşanmıştır²⁹.

1980 darbe öncesinde sendikalı işçi sayısı resmi verilere göre 5.7 milyona ulaşmıştı. Gerçek rakamlar ise 2.5 milyon seviyesindeydi. 2005 yılı Çalışma Bakanlığı verilerine göre Türkiye’de işçi sendikalarının 2 milyon 908 bin, memur sendikalarının da 748 bin üyesi bulunuyor. Buna göre işçilerde sendikalaş-

28 Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerinden aktaran *Referans*, 8.1.2007.

29 S. Yorgun, “Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler”, *Çalışma ve Toplum*, 2005/3, Sayı:6, s. 146-7.

ma oranı resmi verilere göre %50-60 civarında görünmektedir. Oysa Toplu İş Sözleşmesi'nden (TİS) yararlanan işçi sayısının 2004 yılı itibariyle 919 bin olduğu dikkate alındığında işçiler arasında sendikalaşma oranı %8.1'dir. Uluslararası Çalışma Örgütü ILO da memur sendikalarıyla birlikte Türkiye'de sendikalaşma oranını %12.1 olarak kabul etmektedir³⁰.

İşçi sendikalarının örgütlü olduğu 28 işkolundan en çok sendikalaşma geleneksel olarak kamu işletmelerinin (şeker, sanayi, demiryolu taşımacılığı, enerji, Milli Savunma, sağlık vb.) yoğun olduğu sektörlerdir.

3- Sonuçlar

“İşçiler arasındaki rekabet sadece sermayeler arasındaki rekabetin başka bir biçimidir”³¹

Dünya ekonomik kriziyle birlikte şiddetlenen sermayeler arası rekabet, sermaye birikim yapılarının yeniden örgütlenmesine yol açmakta, bu da işçi sınıfının bileşimini değişime uğratmaktadır. 80 sonrasında Türkiye kapitalizminin uluslararası kapitalizmle bütünleşme sürecinin bütün çelişkileriyle derinleşmesinin en önemli sonucu, sermaye sınıfının saldırı stratejilerinin (özelleştirme, taşeronlaştırma, enformel sektörlere ve spekülatif alanlara yönelme, bazı sektörlerde ise yeni teknolojilere yönelmenin de etkisiyle artan işsizlik, ücretlerin baskılanması gibi) 21. yüzyılın başında Türkiye işçi sınıfının yapısında ve bileşiminde önemli değişiklikler ortaya çıkarması olmuştur. Özellikle bu saldırının merkezinde yer alan “esnek üretim” uygulamalarında asıl amaç işçi sınıfını bölmek, aynı işyeri içinde ya da işyerinin kendisini parçalayarak (çekirdek-çevre, kadrolu-taşeron gibi) sömürü oranlarını artırmaktır. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğiliminin bir tezahürü olarak Türkiye işçi sınıfının da yeniden biçimlenmesine yol açan söz konusu değişiklikler ve tespitler yukarıda ortaya konulan veriler ışığında şöyle özetlenebilir:

- Türkiye'de işçi sınıfı hem sayısal olarak hem de toplam nüfus içindeki oranı itibariyle büyümüştür. Geçimini emekgücünü satarak sağlayanların (ücretli, maaşlı ve yevmiyeli), sağlamaya çalışanların (işsizlerin) ve geçmişte sağlamış olanların (işçi ve memur emeklileri) sayısı artmış, ücretli emek-sermaye ilişkisi, tüm toplumsal ilişkilerin merkezine yerleşmiştir.

- Türkiye işçi sınıfı büyürken, yeniden şekillenmekte, yapısı karmaşıklaşmaktadır. Nüfusun yarısını oluşturan kadınların işçi sınıfı için-

30 *Radikal*, 27.8.2006.

31 K. Marx, *Kapital*, 1. cilt, 1973, s. 651.

deki sayısı ve oranı da (kentleşmeyle birlikte) artmıştır.

- Türkiye işçi sınıfının ulusal ve etnik bileşiminde çeşitlenme, sınıf içinde kadınların artan proleterleşmesi, daha az örgütlü, geçici ve güvencesiz istihdam koşulları, kamu çalışanlarının, büro işçilerinin ve bilgi işçilerinin artan proleterleşme eğilimleri bu yeniden şekillenmenin temel unsurlarıdır.

- Son yıllarda kadınlar, gençler, çocuklar, göçmenler ve Kürtler Türkiye işgücü piyasasına daha yoğun oranda girmişlerdir.

- Hizmetler, özellikle de ticaret alanında (başta perakende zincirleri olmak üzere) çalışan ücretlilerin ağırlığı, sanayi işçileriyle karşılaştırıldığında artmaktadır. Günümüzde beyaz yakalı ve hizmetler sektörü işçileri işçi sınıfı içinde çoğunluğu oluşturmaktadırlar.

- Üretimin artan uluslararasılaşması ile de ilişkili olarak altyapıya yönelik sektörlerin (ulaşım, telekomünikasyon, enerji gibi), dolayısıyla da bu “hizmetler” sektöründe çalışan işçilerin önemi giderek artmaktadır. Bu sektörlerdeki özelleştirme temelinde ilerleyen yeniden yapılanma süreçleri ilgili sektörlerdeki “işçi aristokrasisi”nin temellerini aşındırıcı nitelikte olacaktır.

- Her ne kadar sanayi işçilerinin sayısında belirgin bir artış söz konusu olmasa da halen sanayide istihdam edilen işçilerin emek üretkenlikleri oldukça artmış durumdadır, dolayısıyla bunların toplumsal güçlerinin görece daha arttığı söylenebilir.

- Çalışanların büyük çoğunluğu küçük ölçekli işyerlerinde istihdam edilmekle birlikte, Türkiye kapitalizminin büyük sermayeleri arasındaki merkezileşme ve yoğunlaşma mücadelesinin (üretim, ihracat, katma değer vb.açılardan) bir sonucu olarak özellikle imalat sanayiinde büyük işletmelerin, dolayısıyla buralarda çalışan işçilerin kritik önemi artmaktadır.

- İstanbul, İzmir başta olmak üzere geleneksel sanayi kentleri ağırlıklarını ana eğilim olarak korumakla birlikte özellikle son yıllarda bunların ardalanı olarak nitelendirilen çevre illerde (örn. Tekirdağ, Manisa) ve bazı az sayıdaki Anadolu kentlerinde (özellikle Denizli ve Gaziantep) sanayi istihdamı artmaktadır.

Bu tespitlerden hareketle Türkiye işçi sınıfının değişen yapısına ilişkin bazı politik sonuçlar çıkarılabileceği kanısındayım:

İşçi sınıfının bu değişen yapısının her şeyden önce işçileri birlikte hareket etmeye, dayanışmaya sevk eden eğilimler barındırdığı açıktır. Bunların başında ortak çalışma deneyimlerinin ve çalışma koşullarının (kadın işçilerle erkek işçiler, göçmen işçilerle yerli işçiler, tam zamanlı, güvenceli işçilerle kısmi-zamanlı,

güvencesiz işçiler, işçilerle memurlar, mavi yakalılarla beyaz yakalılar gibi) artması, giderek birbirlerine yakınsaması gelmektedir. Yine yukarda belirtilen kamu çalışanlarının, büro işçilerinin, bilgi işçilerinin (özellikle “ilmi ve teknik elemanlar” kategorisinde yer alan çalışanlarda görülen) proleterleşme eğilimlerinde görülen artış, işçi sınıfının niteliksel, entelektüel düzeyinin yükseldiği ve toplumu yönetme potansiyelinin güçlenmekte olduğu anlamı taşımaktadır.

Türkiye işçi sınıfının bu yeniden şekillenmesi ve bileşiminde yaşanan değişimler birleştirici, bütünleştirici eğilimlerine rağmen sınıf içindeki çok yönlü bölünme ve rekabete de hizmet edici, işçi sınıfının birliğini ve dayanışmasını olumsuz yönde etkileyen karşı eğilimler de taşımaktadır. Özellikle işsizlikte görülen ciddi artış ve işgücünün giderek genişleyen bölümünün kayıtdışı istihdam edilmesi güvencesiz, eğreti çalışma koşullarının Türkiye’de de yoğunlaşmasına yol açarak işçinin işçiye karşı rekabetini şiddetlendirici bir işlev görmektedir.

Türkiye işçi sınıfının yapısındaki bu dönüşümlerin önümüzdeki dönemde de benzer eğilimler taşıyacağı, özellikle metropollerde yedek işgücü ordusunun ve kent yoksullarının niceliksel olarak artacağı ve “çevre”deki yeni sanayi kentlerinde işçileşme eğilimlerinin güçleneceği söylenebilir. Bu öngörünün en önemli politik sonucu, yedek işgücü ordusunun (işsizler, eksik istihdam edilenler, geçici işçiler) günümüz kapitalizmi açısından taşıdığı işlev dikkate alındığında, “örgütsüzleri örgütlemek” noktasında karşımıza çıkmaktadır.

Sendikaların güç kaybetmelerinin arkasında yatan yapısal bir neden işçinin işçiye karşı rekabetidir³². Bu nokta büyük işyerlerindeki istihdamın görece azalışından ya da üretimin coğrafi olarak kaymasından daha önemlidir. Sektörel değişimler başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de geçmiş dönemlerde de söz konusu olmuştur. Bugüne özgü temel fark, sektörel bileşimde yaşanan değişim değil, sendikaların yeni alanlarda işçi örgütleyememeleri, genç işçileri üye yapamamalarından kaynaklanmaktadır. Part-time ya da güvencesiz çalışan işçileri örgütlemek elbette kolay değildir, ama bu tür istihdam edilen işçilerin çoğu tam zamanlı ve düzenli istihdam edilen işçilerle birlikte çalışmaktadırlar, en azından üretim sürecinde birbirlerine olan bağımlılıkları artmaktadır. Üretim sürecinin sürekliliği bakımından taşeron firmaların büyük firmalar tarafından denetim altında tutulmaları daha bir önem kazanmıştır. Bunun sonucunda taşeron firmalarda çalışan işçiler aslında kritik bir işlev görmektedirler ve “merkez” işçiler olarak değerlendirilmeleri yerinde olacaktır.

Dolayısıyla işçiler arasındaki bu rekabeti ortadan kaldırmanın tek çözümü örgütlenmedir. Sadece örgütlenme işçileri bu rekabetin içinden çıkarıp alabilir.

32 Türk burjuvazisinin bu rekabeti daha da şiddetlendirme doğrultusunda ne gibi niyetleri olduğuna ilişkin bir örnek olarak Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Başkanı şöyle diyor: “81 ilimiz var. Bundan sonra hepsini birbiriyle yarıştıracamız. Yenilikçi bir bakış açısıyla bunların her birinin birer Singapur olmaması için bir neden yok.” *Referans*, 7.11.2007.

Devrimci Marksizm

İşçi hareketinde belli bir mücadele geleneği olan metal sektörü işçileri ile “yeni işçi kitlesi”nin temel özelliklerini (genç, part-time, örgütsüz, güvencesiz çalışma) taşıyan işçiler arasında köprüler kurmayan bir örgütlenme ve politika hattının başarı şansı bulunmamaktadır. İşçi sınıfının günümüzdeki yapısından hareketle, Türkiye işçi hareketi ve sendikal hareket açısından önümüzde duran en önemli görev sanayi işçisiyle kamu emekçisinin, teknik elemanla kent ve kırsal yoksullunun, çalışanla işsiz, sigortalıyla sigortasızın, sendikalıyla sendikasızın sınıfsal birlik ve dayanışmasını kuracak somut politikalar üretmektir.

Faydalanılan Kaynaklar

Yüksel Akkaya (2003): “Küreselleşme” Kısacasında Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri, *Petrol-İş Yıllığı*, s. 219-238.

Yıldırım Koç (2000): *Türkiye’de İşçi Sınıfının Yapısı*, Yol-İş vd. Ortak yay., Ankara.

Hakan Koçak (2006): “Türkiye’de 1988-2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış”, *Praksis*, Sayı: 16, s. 171-193.

Kuvvet Lordoğlu (2006): *Türkiye İşgücü Piyasaları (Durum Raporu)*, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Derneği, Yayın No: 56, İstanbul.

Mustafa Sönmez: *Türkiye İşçi Sınıfının Nicel Profili*, BİA Haber Merkezi, 2007.

İnsan Tunalı vd. (2004): *İstihdam Durum Raporu: Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İstihdam Durum Raporu*, Türkiye İş Kurumu, Ankara.

Ercan Türkan (2005): *Türkiye’de İşgücünün Yapı ve Nitelikleri: Gelişme ve Değerlendirmeler*, T.C. Merkez Bankası, Ankara.